अथ प्रागिवीयाः

1218. **अतिशायने तमबिष्ठनौ (5-3-55) ॥विधिसूत्रम् ॥**
अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः। अयम् एषाम् अतिशयेन आढ्यः – आढ्यतमः। लघुतमः। लघिष्ठः।

1219. **तिङश्च (5-3-56) ॥विधिसूत्रम् ॥**
तिङन्तात् अतिशये द्योत्ये तमप् स्यात्।

1220. **तरप्तमपौ घः (1-1-21) ॥सञ्ज्ञासूत्रम् ॥**
एतौ घसञ्ज्ञौ स्तः।

1218. **अतिशायन इति** – अतिशायने, तमबिष्ठनौ, इतिच्छेदः। अतिशयनमेव अतिशायनम्। **अतिशयविशिष्टेऽर्थे प्रातिपदिकसंज्ञकात् स्वार्थे तमबिष्ठनौ प्रत्ययौ भवत इत्यर्थः।** यथा आढ्यतमः। लघुतमः। लघिष्ठः। 'तम''इष्ठ' इति शिष्येते।

रूपसिद्धिः

आढ्यतमः – अयम् एषाम् अतिशयेन आढ्यः इत्यर्थे 'आढ्य सु' इत्यस्मात् ''अतिशायने तमबिष्ठनौ'' इति तमप्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, स्वादिकार्ये (विशेष्यानुसारम्) 'आढ्यतमः' इति रूपं सिद्धम्। एवमेव दर्शनीयतमः, सुकुमारतमः, विद्वत्तमः, दुष्टतमः, महत्तमः, दीर्घतमः इत्यादयोऽपि बोद्धव्याः।

लघुतमो लघिष्ठो वा – अयमेषामतिशयेन लघुः इत्यर्थे 'लघु सु' इत्यस्मात् तमप्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि, पुनः प्रातिपदिकत्वात्स्वादिकार्ये 'लघुतमः' इति रूपं सिद्धम्। पक्षे इष्ठन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सुब्लुकि, लघु+इष्ठ इति जाते, भत्वाद् ''टेः'' इति टि (उकारः) – लोपे, स्वादिकार्ये 'लघिष्ठः' इति रूपं सिद्धम्। स्त्रीत्वे 'लघुतमा''लघिष्ठा' इति। एवमेव पटुतमः पटिष्ठो वा इत्यादयोऽपि ज्ञातव्याः।

1219. **तिङश्चेति** – तिङः, च, इतिच्छेदः। प्रातिपदिकभिन्नत्वात् पूर्वसूत्रेण अप्राप्तत्वाद् उक्तम्। **अतिशये द्योत्ये तिङन्तात् तमप्-प्रत्ययो भवतीत्यर्थः।**

1920. **तरप्तमपाविति** – तरप्तमपौ, घः, इतिच्छेदः। तरप् च तमप् च तरप्तमपौ इति इतरेतरद्वन्द्वः। **तरप्-तमपौ घसञ्ज्ञौ स्तः इत्यर्थः।**

1221. **किमेत्तिङव्यय - घादाम्वद्रव्यप्रकर्षे (5-4-11) ॥विधिसूत्रम् ॥**

किम एदन्तात् तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्ताद् आमुः स्यात्, न तु द्रव्यप्रकर्षे। किन्तमाम्। प्राह्णेतमाम्। पचतितमाम्। उच्चैस्तमाम्। द्रव्यप्रकर्षे तु - उच्चैस्तमस्तरुः।

1222. **द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ (5-3-57) ॥विधिसूत्रम् ॥**

द्वयोरेकस्य अतिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः। पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयने लघुः - लघुतरः, लघीयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः, पटीयांसः।

1921. **किमेत्तिङिति** - किमेत्तिङव्यययाद्, आमु, अद्रव्यप्रकर्षे, इतिच्छेदः। किम् च एत् च तिङ् च अव्ययं च किमेत्तिङव्ययानि, तेभ्यो विहितः, किमेत्तिङव्ययविहितो यो घः किमेत्तिङव्ययघः, तस्मात् = किमेत्तिङव्ययघात्। द्वन्द्वगर्भपञ्च मीतत्पुरुषे कृते शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपिसमासः। **घप्रत्ययान्तेभ्यः किमादिभ्यः आमु स्याद् अद्रव्यप्रकर्षे इत्यर्थः।** यथा किन्तमाम्।

रूपसिद्धिः

किन्तमाम् - इदमेषामतिशयेन किम् इत्यर्थे 'किम् सु' इत्यस्मात् ''अतिशायने तमबिष्ठनौ'' इति तमप्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे,प्रातिपदिकत्वात्स ुब्लुकि,प दसङ्गायां 'मोऽनुस्वारः''इ तिम स्यानुस्वारे,ि कंतमइ तिज ाते, घसङ्गायां ''किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे'' इति आमुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भत्वादकारलोपे किंतमाम् इत्यस्य मान्तत्वात् ''कृन्मेतन्तः'' इति अव्ययसङ्गायां, सौ, सोर्लुकि ''वा पदान्तस्य'' इति विकल्पेन परसवर्णे 'किन्तमाम्' पक्षे विकल्पाभावे 'किंतमाम्' इति रूपद्वयं सिद्धम्।

प्राह्णतमाम् - अतिशयेन प्राह्णे इत्यर्थे 'प्राह्ण ङि' इत्यस्मात्, तमप्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सुब्लुकि प्राप्ते ''घकालतनेषु कालनाम्नः'' इत्यलुकि, प्राह्णेतम इति जाते, आमुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भत्वादकारलोपे, स्वादिकार्ये 'प्राह्णेतमाम्' इति रूपं सिद्धम्। एवमेव पूर्वाह्णेतमाम् सिद्धति।

पचतितमाम् - आसाम् इयमतिशयेन पचति इत्यर्थे ''तिङश्च'' इति सूत्रेण तमप्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, 'पचतितम' इति जाते, आमुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भत्वादकारलोपे, अव्ययसङ्गायां सौ, सोर्लुकि 'पचतितमाम्' इति रूपं सिद्धम्।

उच्चैस्तमाम् - अतिशयेन उच्चैः इत्यर्थे 'उच्चैस्' इति अव्ययात् तमप्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, पदसङ्गायां सस्य रुत्वे विसर्गे ''विसर्जनीयस्य सः'' इति विसर्गस्य सत्वे उच्चैस्तम इति जाते, आमुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भत्वादकारलोपे, अव्ययसङ्गायां सौ, सोर्लुकि 'उच्चैस्तमाम्' इति रूपं सिद्धम्। अयमुच्चैराक्रोशति, इयमुच्चैस्तराम्। उच्चैस्तमाम्। एवमेव नीचैस्तराम् नीचैस्तमाम्। प्रातस्तराम्, प्रातस्तमाम्। अतितराम्, अतितमाम्। सुतराम्, सुतमाम्। नितराम्, नितमाम्। इत्यादि।

द्रव्यप्रकर्षे तु - उच्चैस्तमस्तरुः

सूत्रे अद्रव्यप्रकर्षे इत्युक्तम् अत अत्र द्रव्यप्रकर्षत्वात् न आमु।

1222. **द्विवचनेति** - द्विवचनविभज्योपपदे, तरबीयसुनौ इतिच्छेदः। उच्यतेऽनेनेति वचनम्, करणे ल्युट्। द्वयोरर्थयोः वचनम्, षष्ठीतत्पुरुषः। विभक्तुं योग्यं विभज्यम्। एतत् सूत्रनिपातनात् ण्यतं प्रबाध्य यत्प्रत्ययः। द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यम्, समाहारद्वन्द्वः। द्विवचनविभज्यं च तद् उपपदम्-द्विवचनविभज्योपपदम्, तस्मिन् = द्विवचनविभज्योपपदे, कर्मधारयः। तरप् च ईयसुन् च तरबीयसुनौ, इतरेतरद्वन्द्वः। पूर्वयोरपवादोऽयम्। **द्विवचनविभज्योपपदे अतिशायने सुबन्तात् तिङन्तात् च तरप्-प्रत्ययः ईयसुन्-प्रत्ययश्च भवत इत्यर्थः।** यथा लघुतरः, लघीयान्।

रूपसिद्धिः

लघुतरः, लघीयान् - अयमनयोरतिशयेन लघुः इत्यर्थे ''लघु सु'' इत्यस्मात् ''द्विवचन.'' इत्यादिना तरप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुकि, स्वादिकार्ये 'लघुतरः' इति रूपम्। पक्षे ईयसुन् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भत्वाद् ''टेः'' इत्युकारलोपे लघीयस् इति जाते, प्रातिपदिकसङ्गायां, सुप्रत्ययेऽनुबघलोपे,

1223. **प्रशस्यस्य श्रः (5-3-60) ॥ विधिसूत्रम् ॥**

अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः परतः।

1224. **प्रकृत्यैकाच् (6-4-163) ॥ विधिसूत्रम् ॥**

इष्ठादिषु एकाच् प्रकृत्या स्यात्। श्रेष्ठः। श्रेयान्।

1225. **ज्य च (5-3-61) ॥ विधिसूत्रम् ॥**

1226. **ज्यादादीयसः (6-4-160) ॥ विधिसूत्रम् ॥**

(ज्यात् परस्य ईयस आकार आदेशः स्यात्) । आदेः परस्य । ज्यायान्।

उगित्वान्नुमागमेऽनुबन्धलोपे, लघीयन् स् स् इति जाते, ''सान्तमहतः संयोगस्य'' इति उपधादीर्घे हल्ङ्यादिलोपे, संयोगान्तलोपे 'लघीयान्' इति रूपं सिद्धम्। अत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नलोपो न। लघीयान्, लघीयांसौ, लघीयांसः। स्त्रीत्वे 'उगितश्चेति' ङीपि लघीयसी, लघीयस्यौ, लघीयस्यः। एवमेव पटुतरः, पटीयान्। साधुतरः, साधीयान्। महत्तरः, महीयान्। अणुतरः, अणीयान्। तनुतरः तनीयान्। इत्यादयोऽपि बोधनीयाः।

पटुतराः, पटीयांसः -प टुशब्दात्त रप्-प्रत्यये,स्व वादिकार्येप टुतराःइ तिरू पम्।प क्षेइ 'यसुनि,ि टलोपे,ज सि, स्वादिकार्ये 'पटीयांसः' इत्यपि सिद्यति।

1223. **प्रशस्यस्य इति - प्रशस्य शब्दस्य स्थाने 'श्र' इत्यादेशः स्याद् इष्ठेयसोः परतः।**

* अजादी गुणवचनादेव (5-3-58) इत्यतः आजादी इत्यस्यानुवृत्तिः सप्तम्यां विपरिणमते। अजादी प्रत्ययौ=इष्ठन्-ईयसुनौ गुणवाचकेभ्यः एव भवतः अन्येभ्यः न।

1224. **प्रकृत्यैकाजिति** - तुरिष्ठेमेयः सु इति सूत्रात् इष्ठेमेयः सु इत्यस्य अनुवृत्तिरायाति। एक अच् यस्य स एकाच्, तस्य इष्ठादिषु प्रकृतिभावो भवतीत्यर्थः। यथा श्रेष्ठः। श्रेयान्।

रूपसिद्धिः

श्रेष्ठः - अयमेषाम् अतिशयेन प्रशस्यः इत्यर्थे 'प्रशस्य सु' इत्यस्मात् इष्ठन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सुब्लुकि ''प्रशस्यस्य श्रः'' इति सूत्रेण प्रशस्य-स्थाने श्र इत्यादेशे, श्र+इष्ठ इति जाते, भत्वाद् ''टेः'' इति टि (अ) लोपे प्राप्ते, ''प्रकृत्यैकाच्'' इति प्रकृतिभावे, ''आद्गुणः'' इति अकार-इकारयोः स्थाने एकारे गुणे, स्वादिकार्ये 'श्रेष्ठः' इति रूपं सिद्धम्।

श्रेयान् - अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः इत्यर्थे ''प्रशस्य सु'' इत्यस्मात् ईयसुन्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सुब्लुकि, प्रशस्य-स्थाने श्रादेशे, प्रकृतिभावे, गुणे पूर्ववत् (लघीयान्-इतिवत्) स्वादिकार्ये 'श्रेयान्' इति रूपं सिद्धम्।

1225. **ज्य चेति** - प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशो भवति इष्ठेयसोः। यथा ज्येष्ठः।

रूपसिद्धिः

ज्येष्ठः - अयमेषाम् अतिशयेन प्रशस्यः इत्यर्थे 'प्रशस्य सु' इत्यस्मात् इष्ठन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे, सुब्लुकि, ''ज्य च'' इति प्रशस्य-स्थाने ज्यादेशे, प्रकृतिभावे, गुणे, स्वादिकार्ये 'ज्येष्ठः' इति रूपं सिद्धम्।

1226. **ज्यादादीयस इति** - ज्याद्, आद्, ईयसः, इतिच्छेदः। **ज्य इत्यतः ईयसः आत् स्यात्। आदेः परस्य इत्यतः ईस्थाने आ भवति।** यथा ज्यायान्।

रूपसिद्धिः

ज्यायान् - अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः इत्यर्थे 'प्रशस्य सु' इत्यस्मात् ईयसुन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सुब्लुकि, प्रशस्य-स्थाने ज्यादेशे, ज्य ईयस् इति जाते, ''आदेः परस्य'' इति सहयोगेन ''ज्यादादीयसः'' इति सूत्रेण ईकारस्य आकारे, प्रकृतिभावे, सवर्णदीर्घे, ज्यायस् इति जाते, श्रेयान्इतिवत् स्वादिकार्ये 'ज्यायान्' इति रूपं सिद्धम्।

1227. बहोर्लोपो भू च बहोः (6-4-158) ॥ विधिसूत्रम् ॥

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद् बहोश्च भूरादेशः। भूमा। भूयान्।

1228. इष्ठस्य यिट् च (6-4-159) ॥ विधिसूत्रम् ॥

बहोःपरस्य इष्ठस्य लोपः स्याद् यिडागमश्च। भूयिष्ठः।

1229. विन्मतोर्लुक् (5-3-65) ॥ विधिसूत्रम् ॥

विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः। अतिशयेन स्रग्वी-स्रजिष्ठः स्रजीयान्। अतिशयेन त्वग्वान्-त्वचिष्ठः। त्वचीयान्।

1227. **बहोर्लोप इति** - बहुशब्दात् परयोः इमचिन्, ईयसुन् परयोः प्रत्यययोः लोपो भवति, बहुशब्दस्य च भू इत्यादेशः, आदेः परस्य इति सहकारेण अनयोरादि इकारीकारयोः लोपो भवतीत्याशयः। यथा - भूमा। भूयान्।

रूपसिद्धिः

भूमा - बहोर्भाव इत्यर्थे 'बहु ङस्' इत्यस्मात् पृथ्वादित्वादिमनिच्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सुब्लुकि "बहोर्लोपो भू च बहोः" इति इकारलोपे, बहोः स्थाने भूरादेशे, भूमन् इति जाते, राजन्वत् स्वादिकार्ये 'भूमा' इति रूपं सिद्धम्।

भूयान् - अयमनयोरतिशयेन बहुः स्वादिकार्ये 'बहु सु' इत्यस्मात् ईयसुन्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सुब्लुकि, ईकारलोपे, बहोः भूरादेशे 'भूयस्' इति जाते, श्रेयान्वत् स्वादिकार्ये 'भूयान्' इति रूपं सिद्धम्।

1228. **इष्ठस्य इति** - आदेः परस्येति सहकारेण इष्ठस्य आदेरिकारस्य लोपो यिडागमश्च बहो भूरादेशश्च स्यादित्यर्थः। भूयिष्ठः।

रूपसिद्धिः

भूयिष्ठः - अयमेषामतिशयेन बहु इत्यर्थे 'बहु सु' इत्यस्मात् इष्ठन्प्रत्यये, सुब्लुकि "इष्ठस्य यिट् च" इति इकारलोपे, यिडागमे, वहोः भूरादेशे च कृते, स्वादिकार्ये 'भूयिष्ठः' इति रूपं सिद्धम्।

1229. **विन्मतोरिति** - विन्मतोः, लुक्, इतिच्छेदः। विन् च मत् च विन्मतौ, तयोः = विन्मतोः, इतरेतरद्वन्द्वः। **अजाद्योरिष्ठेयसोः विन्मतुपो लुग्भवतीत्याशयः।** यथा स्रजिष्ठः, स्रजीयान्।

रूपसिद्धिः

स्रजिष्ठः - अतिशयेन स्रग्वी इत्यर्थे 'स्रज् सु' इत्यस्मात् "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति विनिप्रत्यये, सुब्लुकि, "क्विन्प्रत्ययस्य कुः" इति कुत्वे स्रग्विन् इति जाते, 'स्रग्विन् सु' इत्यस्मात् "अतिशायने तमबिष्ठनौ" इति इष्ठन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुकि, "विन्मतोर्लुक्" इति विनः लुकि, "निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः" इति गस्य जत्वे, भत्वात् "टेः" इति टि (अज्) लोपे प्राप्ते, "प्रकृत्यैकाच्" इति प्रकृतिभावे , स्वादिकार्ये "स्रजिष्ठः" इति रूपं सिद्धम्।

स्रजीयान् - अयमनयोरतिशयेन स्रग्वी इत्यर्थे स्रग्विन् शब्दात् ईयसुन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, "विन्मतोर्लुक्" इति विन्प्रत्ययस्य लुकि, "निमित्तापाये." इत्यादिना कुत्वनिवृत्तौ, भत्वात् "टेः" इति टिलोपे प्राप्ते, प्रकृतिभावे, स्रजीयस् इति जाते, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये 'स्रजीयान्' इति रूपं सिद्धम्।

त्वचिष्ठः - अयमेषामतिशयेन त्वग्वान् इत्यर्थे त्वग्वत्शब्दात् इष्ठन्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सुब्लुकि, "विन्मतोर्लुक्" इति मतुपः लुकि निमित्तापाये. इत्यादिना कुत्वनिवृत्तौ, प्रकृतिभावे, स्वादिकार्ये "त्वचिष्ठः" इति रूपं सिद्धम्।

1230. **ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्य-देशीयरः (5-3-67) ॥ विधिसूत्रम् ॥**
(ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् सुबन्तात्तिङन्ताच्च कल्पब्देश्यदेशीयरः प्रत्ययाः स्युः)।
ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः। विद्वद्देश्यः। विद्वद्देशीयः। पचतिकल्पम्।

1231. **विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् तु (5-3-68) ॥ विधिसूत्रम् ॥**
ईषदसमाप्तिविशेष्टऽर्थे सुबन्तात् बहुज्वा स्यात्, स च प्रागेव न तु परतः। ईषदूनः पटुः बहुपटुः। पटुकल्पः। सुपः किम्? यजतिकल्पम्।

1232. **प्रागिवात् कः (5-3-70) ॥ अधिकारसूत्रम् ॥**
इवे प्रतिकृतौ (5-3-96) इत्यतः प्राक् काधिकारः।

1230. **ईषदसमाप्ताविति** – ईषदसमाप्तौ, कल्पब्देश्यदेशीयरः, इतिच्छेदः। न समाप्तिः – असमाप्तिः, नञ् तत्पुरुषः। ईषच्चासौ असमाप्तिः – ईषदसमाप्तिः, तस्याम् = ईषदसमाप्तौ, कर्मधारयः। कल्पप् च देश्यश्च देशीयर् च कल्पब्देश्य-देशीयरः, इतरेतरद्वन्द्वः। पदार्थानां सम्पूर्णता = समाप्तिः। **ईषदसमाप्त्यर्थ-विशिष्टे सुबन्तात् तिङन्तात् च कल्पबादयः प्रत्ययाः स्युः।** यथा – विद्वत्कल्प इत्यादयः।

रूपसिद्धिः

विद्वत्कल्पः – ईषदूनो विद्वान् – विद्वत्कल्पः, विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयो वा। 'विद्वस् सु' इत्यस्मात् ''ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः'' इति कल्पप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, विद्वस् सु कल्प इति जाते, प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि, पदसञ्ज्ञायां ''वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः'' इति सूत्रेण सकारस्य दकारे, विद्वद् कल्प इति जाते, ''खरि च'' इति दकारस्य तकारे चर्त्वे, विद्वत्कल्प इति जाते, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये 'विद्वत्कल्पः' इति रूपं सिद्धम्। देश्यप्रत्यये 'विद्वद्देश्यः' इति तथा च देशीयर्-प्रत्यये 'विद्वद्देशीयः' इति रूपद्वयमपि सिध्यति।

पचतिकल्पम् – ईषदूनं पचति पचतिकल्पं पचतिदेश्यं पचतिदेशीयं वा इत्यर्थे 'पचति' इति तिङन्तात् कल्पप्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे स्वादिकार्ये पचतिकल्पम् इति रूपं सिद्धम्। एवं देश्यप्रत्यये विद्वद्देश्यः इति तथा देशीयर्-प्रत्यये विद्वद्देशीयम् इति रूपद्वयमपि सिध्यति।

एवमेव – पञ्च वर्षकल्पः, पञ्च वर्षदेश्यः, पञ्च वर्षशीयो वा इत्यादयोऽपि बोद्धव्याः।

1231. **विभाषेति** – विभाषा, सुपः, बहुच्, पुरस्तात् (इत्यव्ययम्), तु (इत्यव्ययम्) इतिच्छेदः। **ईषदसमाप्त्यर्थे सुबन्ताद् वा बहुच् स्यात्,** स तु सुबन्ततः पूर्वभागे स्याद्, न तु परभागे। यथा बहुपटुः।

रूपसिद्धिः

बहुपटुः – 'ईषदूनः पटुः' इत्यर्थे 'पटु सु' इत्यस्मात् ''विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु'' इति सूत्रेण विकल्पेन पूर्वभागे बहुच्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे 'बहुपटु सु' इति जाते, ''अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्'' इति प्रातिपदिक-सञ्ज्ञायां ''सुपो धातुप्रातिपदिकयोः'' इति सुब्लुकि, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये 'बहुपटुः' इति रूपं सिद्धम्। पक्षे कल्पप् इत्यादिप्रत्यय-परेषु 'पटुकल्पः', 'पटुदेश्यः', 'पटुदेशीयः' इत्यादीनि रूपाण्यपि सिध्यन्ति।

सुपः किम्? यजतिकल्पम् –
ईषदूनं यजति इत्यर्थे यजति इत्यस्मात् ''इषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः'' इति कल्पप्-प्रत्यये, स्वादिकार्ये 'यजतिकल्पम्' इति रूपं सिध्यति। प्रकृतसूत्रेण सुबन्तादेव बहुच् प्रत्ययो भवति अत अत्र तिङन्तात् न बहुच् इति भावः। देश्यप्रत्यये यजतिदेश्यम्, देशीयर्-प्रत्यये यजतिदेशीयम् इति रूपद्वयमपि सिध्यति।

1232. **प्रागिवादिति** – प्राक्, इवात्, कः, इतिच्छेदः। **इवे प्रतिकृतौ (5-3-96) इति सूत्रं यावत् कप्रत्ययोऽधिक्रियते।**

1233. अव्यय-सर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः (5-3-71) ॥ अधिकारसूत्रम् ॥

कापवादः। तिङश्चेत्यनुवर्तते।

1234. अज्ञाते (5-3-73) ॥ विधिसूत्रम् ॥

(अज्ञातविशिष्टार्थात् प्रातिपदिकात् तथैव च तिङन्तात् स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्)। कस्यायमश्वोऽश्वकः। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वकः।

(वा.) **ओकार-सकार-भकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्रागकच्।**

युवकयोः, आवकयोः, युष्मकासु, अस्मकासु, युष्मकाभिः, अस्मकाभिः, त्वयका, मयका।

1233. **अव्ययसर्वनाम्नामिति** - अव्ययसर्वनाम्नाम्, अकच्, प्राक्, टेः, इतिच्छेदः। अव्ययानि च सर्वनामानि च अव्ययसर्वनामानि, तेषाम् = अव्ययसर्वनाम्नाम्, इतरेतरद्वन्द्वः। इह तिङश्चेत्यस्यानुवृत्तिरायाति। **अव्ययानां सर्वनाम्नां तिङन्तानां च टेः प्राग् अकच् स्यात् स्वार्थे इत्याशयः।** अयम् अकच्-प्रत्ययः टिभागात् पूर्वं भवति, अतः अकच्-प्रत्ययान्तशब्दः तद्धितान्तो नोच्यते। बहुच्-प्रत्ययोऽपि शब्दस्य आदौ भवति। (अकच्-बहुच्-युक्तयोः शब्दयोः प्रातिपदिकसञ्ज्ञाकरणाय कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रे तद्धितान्त इति नोक्तः, अपितु तद्धितयुक्तः इत्युक्तम् इति)।

1234. **अज्ञाते इति** - अज्ञातेऽर्थे विद्यमानात् सुबन्तात् तिङन्तात् च कप्रत्ययः अकच् प्रत्ययश्च स्याताम्। यथा अश्वक इत्यादयः।

(वा.) **ओकार-सकारेति** - ओकारादौ, सकारादौ भकारादौ च सुपि परे सर्वनामसञ्ज्ञकस्य टेः प्राग् अकच् स्यात्, अन्यत्र तु सुबन्त टेः प्राग् अकच्प्रत्ययो भवतीति तात्पर्यम्।

रूपसिद्धिः

अश्वकः -अ ज्ञातोऽश्वःइ त्यर्थे अश्वस ु'इ त्यस्मात्' 'प्रागिवात्क :''इ त्यधिकारे' 'अज्ञाते''इ तिक प्रत्यये, सुब्लुकि, पुनः विभक्तिकार्ये ''अश्वकः'' इति रूपं सिद्धम्। अत्र अश्वकः इति पशुविशेष अश्वोऽस्ति इति ज्ञातम्, किन्तु अयम् अश्वः कस्यास्तीति अज्ञातम्। अतः उक्तं कस्यायमश्वः इति।

एवमेव - अज्ञातो गर्दभः - गर्दभकः। अज्ञातो गजः - गजकः। अज्ञात उष्ट्रः - उष्ट्रकः इत्यादयोऽपि ज्ञातव्याः।

उच्चकैः - अज्ञातमुच्चै इत्यर्थे उच्चैस् इत्यव्यात् ''अव्यय-सर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः'' इत्यधिकारे ''अज्ञाते'' इति सूत्रेण टेः (ऐस्) प्राक् अकच्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, उच्च्+अक्+ऐस् = उच्चकैस् इति जाते, सुप्रत्यये, ''अव्ययादाप्सुपः'' इति सोर्लुकि, सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते ''उच्चकैः'' इति रूपं सिद्धम्। एवमेव - अज्ञातं नीचैः नीचकैः। अज्ञातं शनैः - शनकैः। इत्यादयः।

सर्वके - अज्ञाताः सर्वे इत्यर्थे 'सर्व जस्' इत्यस्मात् सर्वनामयशब्दात् ''अज्ञाते'' इत्यर्थे ''अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः'' इति टेः प्राक् अकच् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, ''अर्थवदधातुरप्रत्ययप्रातिपदिकम्'' इति प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुकि, सर्व् अक् अ = सर्वक इति जाते, प्रथमाबहुवचने जस् - प्रत्यये, ''जसः शी'' इति 'शी' आदेशे, गुणे सर्वके इति रूपं सिद्धम्।

युवकयोः - अज्ञातयोः युवयो इत्यर्थे 'युष्मद् ओस्' इत्यस्मात् ''ओकार-सकार-भकारादौ.'' इत्यादिना वार्तिकसहकारेण ''अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः'' इति सूत्रेण टेः प्राक् अकच्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, युष्म् अक् अद् ओस् इति जाते, ''युवावौ द्विवचने'' इति युष्म्-स्थाने युव आदेशे युव अक् अद् ओस् इति जाते, ''अतो गुणे'' इति पररूपे युवकद् ओस् इति जाते, ''योऽचि'' इति दस्य यत्वे सस्य रुत्वे विसर्गे 'युवकयोः' इति रूपं सिद्धम्। एवमेव अज्ञातयोरावयोः 'आवकयोः' इति रूपमपि सिध्यति।

युष्मकासु - अज्ञातेषु युष्मासु इत्यर्थे युष्मद् सु (सुप्) इत्यस्मात् ''ओकारसकारभकारादौ.'' इत्यादिना वार्तिकसहकारेण ''अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः'' इति अकच्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे युष्म् अक् अद् सु इति जाते, ''युस्मदस्मदोरनादेशे'' इति दस्य आत्वे, सवर्णदीर्घे 'युष्मकासु' इति रूपं सिद्धम्। एवमेव अज्ञातेषु अस्मासु

1235. कुत्सिते (5-3-74) ॥विधिसूत्रम् ॥

(कुत्साविशिष्टार्थात् प्रातिपदिकात् तिङन्ताच्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति)। कुत्सितोऽश्वः अश्वकः।

1236. किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य द्वतरच् (5-3-92) ॥विधिसूत्रम् ॥

(द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्ये किम्, यद्, तद्, इत्येतेभ्यो डतरच् तद्धितप्रत्ययः स्यात्)। अनयोः कतरो वैष्णवः। यतरः। यतरः। ततरः।

युष्मकाभिः – अज्ञातैः युष्माभिः इत्यर्थे 'युष्मद् भिस्' इत्यस्मात् ओकारेत्यादिना वार्तिकसहकारेण ''अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः'' इति अकच्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे युष्म् अक् अद् भिस् इति जाते, ''युष्मदस्मदोरनादेशे'' इति दस्य आत्वे युष्मक आ मिस् इति जाते, ''अकः सवर्णे दीर्घः'' इति सवर्णदीर्घे, सस्य रुत्वे विसर्गे 'युष्मकाभिः' इति रूपं सिद्धम्। एवमेव 'अस्मकाभिः' इत्यपि ज्ञेयम्।

त्वयका – अज्ञातेन त्वया इत्यर्थे त्वया इत्यस्मात् टेः प्राक् अकच्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे त्वय् अक् आ = त्वयका इति रूपं सिद्धम्। एवमेव अज्ञातेन मया – मयका इत्यपि बोध्यम्।

अकच्-युक्त-युष्मद्-शब्दस्य रूपमाला

प्रथमा	त्वम् (त्वकम्)	युवाम् (युवकाम्)	यूयम् (यूयकम्)
द्वितीय	त्वाम् (त्वकाम्)	युवाम् (युवकाम्)	युष्मान् (युष्मकान्)
तृतीया	त्वया (त्वयका)	युवाभ्याम् (युवकाभ्याम्)	युष्माभिः (युष्मकाभिः)
चतुर्थी	तुभ्यम् (तुभ्यकम्)	युवाभ्याम् (युवकाभ्याम्)	युष्मभ्यम् (युष्मकभ्यम्)
पञ्चमी	त्वत् (त्वकत्)	युवाभ्याम् (युवकाभ्याम्)	युष्मत् (युष्मकत्)
षष्ठी	तव (तवक)	युवयोः (युवकयोः)	युष्माकम् (युष्माककम्)
सप्तमी	त्वयि (त्वयकि)	युवयोः (युवकयोः)	युष्मासु (युष्मकासु)

एवमेव अस्मद् शब्दोऽपि बोध्यः।

1235. **कुत्सिते इति** – कुत्सितो निन्दितः। **कुत्सिते प्रातिपदिकात् तिङन्तात् च स्वार्थे यथाविहितं काकचौ (क, अकच्) तद्धितौ स्याताम्।** यथा कुत्सितोऽश्वः अश्वकः। कुत्सितमुच्चैः उच्चकैः। इत्यादयः।

रूपसिद्धिः

अश्वकः – कुत्सितोऽश्वः इत्यर्थे ''अश्व सु'' इत्यस्मात् ''कुत्सिते'', इति कप्रत्यये, प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुकि, पुनः विभक्तिकार्ये 'अश्वकः' इति रूपं सिद्धम्। एवमेव गर्दभकः। उष्ट्रकः। अव्ययसर्वनामतिङन्तेभ्यः ''अव्ययसर्वनाम्नेति'' अकचि उच्चकैः। नीचकैः। सर्वके। युष्मकाभिः। युवकयोः। कुत्सितेन त्वया त्वयका। कुत्सितं पचति पचतकि। कुत्सितं जल्पति जल्पतकि इत्यादयोऽपि कुत्सितार्थे बोद्धव्याः।

1236. **किंयत्तद इति** – किंयत्तदः, निर्धारणे, द्वयोः, एकस्य, डतरच् इति इतिच्छेदः। किम् च यच्च तच्च किंयत्तत्, तस्मात् = किंयत्तदः, समाहारद्वन्द्वः। **द्वयोः एकस्य निर्धारणे गम्ये किंयत्तदः तद्धितः डतरच्-प्रत्ययः स्यादित्यर्थः।** इह डचावितौ स्तः। अतर इति शिष्यते। डकारानुबन्धः टिलोपार्थः चकारनुबन्धश्च अन्तोदात्तस्वरार्थः। यदा कस्माच्चित् समुदायात् जातिगुणक्रियासङ्गाभिः कस्यचिद् एकदेशस्य पृथक् निर्देशः क्रियते तदा तन्निर्धारणम् उच्यते। यथा कतरः इत्यादयः।

रूपसिद्धिः

कतरः – अनयो को वैष्णव इत्यर्थे 'किम् सु' इत्यस्मात् ''किंयत्तदो.'' इत्यादिना सूत्रेण डतरच् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, प्रातिपदिकात्सुब्लुकि, किम्+अतर इति जाते, डित्वात् ''टेः'' इति टि (इम्) लोपे, स्वादिकार्ये 'कतरः' इति रूपं सिद्धम्।

1237. **वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्(5-3-93) ॥विधिसूत्रम् ॥**

बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमच्-स्यात्।'जातिपरिप्रश्ने' इति प्रत्याख्यातम् आकरे। कतमो भवतां कठ:। यतम:। ततम:। वाग्रहणम् अकजर्थम्। यक:। सक:।

यतर: - अनयोर्य इत्यर्थे 'यद् सु' इत्यस्मात् डतरच्-प्रत्यये, सुब्लुकि, डित्त्वात् टिलोपे, स्वादिकार्ये 'यतर:' इति रूपं सिद्धम्।

ततर: - अनयो: स इत्यर्थे 'तद् सु' इत्यस्मात् डतरच्-प्रत्यये, सुब्लुकि, डित्त्वात् टिलोपे, स्वादिकार्ये 'ततर:' इति रूपं सिद्धम्।

1237. **वा बहूनामिति** - वा, बहूनाम्, जातिपरिप्रश्ने, डतमच्, इतिच्छेद:। **बहूनाम् एकस्य निर्धारणे गम्ये किंयत्तद: स्वार्थे वात द्धित:ड तमच्प्रत्यय:स् यादित्यर्थ:।** इह डकारानुबन्ध: टिलोपार्थ: चकारानुबन्धश्च अन्तोदात्तस्वरार्थ:। व्याकरण शास्त्रस्य समस्तसिद्धान्ता: व्यक्ताव्यक्तरीत्या महाभाष्यादेव प्रसूता:, अत: पातञ्जलमहाभाष्यं व्याकरणशास्त्रस्य आकरग्रन्थ: कथ्यते।

रूपसिद्धिः

कतमो भवतां कठ: - (भवतां क: कठशाखाध्यायी?)।'किम् सु' इत्यस्मात् ''वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्'' इति डतमच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि, डित्त्वाट्टिलोपे, स्वादिकार्ये 'कतम:' इति रूपं सिद्धम्।

यतम: - यो भवतां पटुरित्यर्थे 'यद् सु' इत्यस्मात् डतमच्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, प्रातिपदिकात्सुब्लुकि, डित्त्वाट्टिलोपे, स्वादिकार्ये 'यतम:' इति रूपं सिद्धम्।

ततम: - स भवतां पटु इत्याद्यर्थेषु 'तद् सु' इत्यस्मात् डतमच् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुकि, डित्त्वात् ''टे:'' इति सूत्रेण टि (अद्) लोपे, स्वादिकार्ये 'ततम:' इति रूपं सिद्धम्।

यक: - एषां य इत्यर्थे यद् शब्दात् ''अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टे:'' इति अकच्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे यकद् इति जाते, सुप्रत्यये त्यदाद्यत्वे, पररूपे, सस्य रुत्व विसर्गे 'यक:' इति रूपं सिद्धम्।

सक: - तेषां स इत्यर्थे तद्शब्दात् अकच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे तकद् इति जाते, सुविभक्तौ त्यदाद्यत्वे, पररूपे, ''तदो: स सावनन्त्ययो:'' इति तस्य सत्वे सस्य रुत्वे विसर्गे 'सक:' इति रूपं सिद्धम्।

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठात्मकप्रश्नाः –

1. घसङ्‌ाक-प्रत्ययोऽस्ति –

(क)	तरप्	(ख)	तमप्
(ग)	तरप्तमपौ	(घ)	कोऽपि न

2. द्विवचनविभज्योपपदे प्रत्ययो भवति –

(क)	तरप्	(ख)	तमप्
(ग)	तरबीयसुनौ	(घ)	सर्वे

3. प्रशस्यस्य 'ज्य' आदेशो भवति –

(क)	इष्ठन्-परे	(ख)	ईयसुन्-परे
(ग)	इष्ठेयसोः	(घ)	तरप्-परे

4. ईषदसमाप्तौ प्रत्ययो भवति –

(क)	कल्पप्	(ख)	देश्य
(ग)	देशीयर्	(घ)	कल्पब्देश्यदेशीयरः

अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

5. ज्येष्ठ इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययौ कौ?
6. लघुतमः इत्यत्र कस्मिन्नर्थे कः प्रत्ययः?
7. श्रेयान् इत्यत्र कः प्रत्ययः केन भवति?
8. भूयिष्ठः इत्यत्र क आगमः केन सूत्रेण भवति?

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

9. अतिशायने तमबिष्ठनौ इति सूत्रस्य सोदाहरणम् अर्थं लिखन्तु।
10. तरबीयसुनौ कयोरपवादौ?
11. ज्यायान् इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययौ लेखनीयौ।

निबन्धात्मकप्रश्नाः –

12. अधोलिखिताः प्रयोगाः ससूत्रं साधनीयाः

    लघिष्ठः, किन्तमाम्, पचतितमाम्, लघुतरः, लघीयान्, पटुतरः, श्रेष्ठः, श्रेयान्, ज्येष्ठः, ज्यायान्, भूयिष्ठः, विद्वत्कल्पः, बहुपटुः, अश्वकः, त्वयका, कतरः, यतमः, यकः।
13. प्रकरणस्थसूत्राणां व्याख्या कार्या।
14. प्रकरणस्थ-सूत्राणां वार्तिकानाञ्च -अर्थोदाहरणसहिता सारणी निर्मेया।